

Haugianere i Amerika

Vidar L. Haanes
Professor i kirke- og lærdomshistorie
Rektor ved MF vitenskapelig høyskole
Vidar.L.Haanes@mf.no

Sammendrag: I denne artikkelen skal vi drøfte beveggrunner til at haugianere deltok i den første organiserte utvandringen til Amerika i 1825, de såkalte «push- and pull-factors». Haugianerne representerte den tidlige vekkelserkristendom, med det personlige, religiøse valget og ansvaret for eget liv og egen fremtid, både her og hist. De sosiale relasjonene ble løftet ut av det tradisjonelle, stedfaste standssamfunnet, og ble reorganisert og knyttet til vennsamfunnet. Haugianernes trening i sosial mobilitet er en viktig forutsetning for utvandring. Haugianismens utvikling i de norske settlementene følges fra de haugianske predikantenes glansperiode, til den gradvise institusjonalisering fra slutten av 1840-årene. Lekmannen Hans Nielsen Hauge fikk i Amerika både kirkesamfunn og høyskoler som bar hans navn. Haugianske kirkesamfunn ble gradvis mer marginalisert frem mot århundreskiftet. Hans Nielsen Hauge beholdt likevel en sentral plass i norsk-amerikanernes bevissthet.

Søkeord: Hans Nielsen Hauge, haugianisme, emigrasjon, norsk-amerikansk, slaverimotstand.

Abstract: In this article, we discuss the push and pull factors for Haugeans to join the first, organized emigration from Norway to America in 1825. The Haugeans represented early revival Christianity with the personal, religious choice, and responsibility for their own lives and future both here and beyond. The social relations were lifted out of the traditional, steadfast class society, and were reorganized and linked to the society of friends. The Haugeans' training in social mobility is an important prerequisite for emigration. We look into the development of Haugeanism in the Norwegian settlements, from the first, vital role of the Haugean preachers to the gradual institutionalization in the late 1840s. Both synods and colleges bore Hans Nielsen Hauge's name in America. The Haugean synods gradually became more marginalized towards the turn of the 19th century, as most Norwegian-Americans chose to join other Norwegian synods. Hans Nielsen Hauge nevertheless retained a central place in the Norwegian-American consciousness.

Keywords: Hans Nielsen Hauge, haugianism, emigration, Norwegian-American, slavery resistance.

Innledning: Et havari

I 1817 kom det havarerte hollandske skipet *De Zee Plog* inn til Bergen, etter å ha drevet rundt i Nordsjøen i sju uker. Ombord var 500 emigranter fra Württemberg med Amerika som mål. Et omfattende hjelpeapparat ble satt i gang. En by med 15000 innbyggere skulle ta seg av flere hundre hjemløse over vinteren. De fleste tyskerne ble værende i Bergen i påvente av skipsskyss over Atlanteren sommeren 1818. Noen slo seg ned i Bergen for godt. Haugianerne bidro i særlig grad, og den haugianske, tyskfødte sosialreformatoren madam (Lucia) Pytter var en drivende kraft i hjelpearbeidet, slik hun i mange år hadde drevet et betydelig hjelpearbeid blant fattige og syke.

«Bryt opp fra Babylon»

Rundt 150 av havaristene var rappitter, det vil si tilhengere av den tyske, pietistiske presten Johann Georg Rapp (1757–1847) fra Württemberg. I 1787 hadde han begynt å forkynne at sanne kristne måtte skille seg fra statskirken, som var Babylon.¹ Rapp ble fengslet i 1791 og truet med eksil hvis han ikke sluttet å forkynne. I årene som fulgte ble han leder for flere tusen separatister i Württemberg, og han ble fengslet flere ganger.² I 1802 hadde gruppen vokst til rundt 12 000, og Württemberg-regjeringen bestemte at de var en trussel mot sosial orden. Rapp ble fengslet igjen og bøkene hans ble inndratt. Da han ble løslatt året etter, kjøpte Rapp land i Pennsylvania og oppfordret sine etterfølgere til å bli med til det lovede land, som skulle etableres som det ideelle samfunn i den amerikanske villmarken. *Harmony Society* ble formelt organisert i 1805, og rundt 125 familier overdro alle sine eiendeler til felleskapet. De skulle leve enkelt, ha alle ting til felles og drive kroppsarbeid. *Harmony* utviklet seg til den mest vellykkede av alle de religiøse kommunitære fellesskapene i Amerika i det nittende århundre. I 1814 flyttet *Harmony Society* til Indiana og tiltrakk seg stadig flere utvandrere fra Tyskland.³ Gruppen som ankom Bergen i 1817 var blant dem.

I 1824 besluttet Rapp å selge kommuniteten i Indiana og vende tilbake til Pennsylvania. I 1825 kjøpte industrimannen og sosialreformatoren Robert Owen land og bygninger i Indiana og kalte det *New Harmony*.⁴ Rappittene kalte sitt tredje sted for *Economy*, etter forestillingen om den guddommelige husholdning, der tredje og siste epoke var «Åndens husholdning», da Gud skulle bo blant menneskene.⁵

1 Julian Rauscher, «Des Separatisten G. Rapp Leben und Treiben» i: *Theologische Studien aus Württemberg* 6 (1885), 269.

2 Rauscher, «Des Separatisten G. Rapp Leben und Treiben», 272.

3 Karl J. Arndt, *George Rapp's Harmony Society, 1785–1847* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1965), 182–198.

4 Arndt, *George Rapp's Harmony Society*, 298.

5 Arndt, *George Rapp's Harmony Society*, 306.

Et avgjørende møte mellom haugianere og tyske separatister

Man har vært uenige om emigrantskipets havari virket avskrekkende eller inspirerende på dem som overveide utvandring fra Norge. Württembergerne hadde under sitt opphold i Bergen særlig blitt kjent med haugianerne. Konsekvensen var en utstrakt brevkontakt mellom de utvandrede tyskere og deres bergenske venner. Det var dessuten nære forbindelser mellom haugianerne i Bergen og i Stavanger. I brev av 3. april 1818 til Lucine og Ole P. Moe i Kristiansand skrev Ole og Pernille Seglem fra Stavanger at de under sitt besøk i Bergen var blitt godt kjent med noen av de tyskerne som hadde ankommet med det havarerte skipet sist høst, og kommet sammen med dem for oppbyggelige samlinger.⁶ Det viste seg å være til stor glede for dem da de skjønnte – så langt som de kunne forstå hverandre – at de bygde på den «sunne grunnvoll». Hans Nielsen Hauges (1771–1824) nære venn i Bergen, Samson Traae, skrev et slags avskjedsbrev til tyskerne da de dro og beskriver den store glede han og vennene forstod at rappittenes tro bygde på Guds sanne Ord. Mange av tyskerne hadde lært å snakke norsk under det lange oppholdet i Bergen, og de lovet at de aldri ville glemme det kjære Norge eller «de vennlige innbyggerne i Bergen».⁷ Brevene viser at tyskerne savnet samlingene med haugianerne der: «I, vores Imanuel, inderlig og meget elskede Søsken.»⁸ Ja, de lengtet mer etter Bergen enn Tyskland på grunn av den kjærligheten de var blitt møtt med, som kveget legeme og sjel.⁹ Det var en opplevelse av åndelig fellesskap og grunnleggende enighet i troens saker. Flere haugianere viste på sin side stor interesse for Harmony-kolonien. Rappittene besvarte brevene fra Norge med utfyllende opplysninger om stedet. Her er et godt land, skrev de, den aller fattigste lever bedre her enn den formuende i Bergen og Tyskland. Arbeidet blir godt betalt. Mens vi er i tjeneste får vi god mat og gode klær og har mange fritimer.¹⁰

Det er naturlig å tenke seg at likheter mellom Hauge og Rapp har vært tematisert blant vennene gjennom den bergenske vinter i 1817, ikke minst på grunn av disse ledernes mange og dels langvarige fengselsopphold som følge av myndighetenes motstand mot den frie forkynnelsen. Men da brevene fra Amerika begynte å komme, ble Hans Nielsen Hauge etter hvert skeptisk, og i 1819 skrev han et brev til vennene i Bergen hvor han omtalte tyskerne og Harmony-kolonien. Han advarte mot württembergenes tankegang og mente at «endeel i deres Brev er noget, som vi kalder herrnhutisk; det

6 Ingrid Semmingsen, «Haugeans, Rappites, and the Emigration of 1825» i: *Norwegian-American Studies* 29 (1983), 12.

7 «De tyske emigranter» i: *Morgenbladet*, 11., 13., og 14. juli, 1826.

8 Brev fra 18. juni 1823 i: Semmingsen, «Haugians, Rappits and the Emigration», 40, n17.

9 Tyske emigranter til «Guds Samfund i Bergen», 14. mai 1819. Haugiansk brevsamling, manuskript i Norsk historisk kjeldeskriftinstitutt, Oslo. Hentet fra Semmingsen, «Haugians, Rappits and the Emigration», 18.

10 Parafasert etter Ingrid Semmingsen, «Haugeans, Rappites, and the Emigration of 1825», 12–13.

er et «Fordrag» af den viktige Forsoning, der fremstiller Christus mer som Syndens Skjuler end Borttager».¹¹ Kontakten mellom rappittene og haugianerne fortsatte på tross av advarselen, og i 1823–24 gikk det en rekke brev frem og tilbake mellom Bergen og Amerika. Denne kontakten over havet mellom bergenske haugianere og tyske separatister er utvilsomt en faktor for å forstå utvandringen fra Stavanger og Ryfylke.

Haugianere og kvekere

Den første organiserte utvandringen fra Norge til Amerika fant sted i 1825, da 52 personer dro ut med sluppen *Restauration*. Tysværingen Cleng Peerson (1783–1865) hadde reist til Amerika i 1821 og kom tilbake til Stavanger og Ryfylke i 1824 for å promotere en norsk koloni i Kendall, nordvest i staten New York (ved Ontario-sjøen).¹² Dette førte til organiseringen av en gruppe som planla å utvandre, ledet av kvekeren Lars Larsen. Under Napoleons-krigene hadde en rekke nordmenn blitt kvekere under krigsfangenskap i England, og etter 1814 startet kvekersamlinger opp i Stavanger og Kristiania. Den delen av Ryfylke som Cleng Peerson kom fra, hadde vært preget av vekkelse siden Hans Nielsen Huges besøk i 1803. Det haugianske elementet i miljøene som planla emigrasjon var betydelig.

Hans Nielsen Hauge kjente godt til kvekerne, da hans søster Karen i 1812 giftet seg med kvekeren Hans Erichsen i Christiania. Hauge var med på et par kvekersamlinger i 1814 og skrev til Ole Bache: «De regner oss som sine nærmeste lemmer, og jeg gjør det samme med dem.»¹³ Allerede året etter klaget Hauge til Karen Odland i Bergen og sa at kvekerne hadde overtalt hans søster Karen, svogeren Hans Erichsen og deres to barn til å bli hans motstandere. Sommeren 1815 tok han et prinsipielt teologisk oppgjør med kvekernes lære og det han betegnet som syndfrihetslære, forakt for dåpen, deres åpenbaringer utenfor Skriften og mer til; og han avsluttet brevet til sin venn, en tidligere kveker: «... og over alt saa haver jeg en anden tro om Christi kors.»¹⁴

Å praktisere kvekerlæren var i prinsippet forbudt i Norge, og kvekerne møtte store problemer da de ikke ville døpe barna sine, vies kirkelig, bli konfirmert eller gravlagt etter statskirkens forordninger. Noen valgte da å utvandre til Amerika. Men hva var forholdet mellom kvekerne og haugianerne i Ryfylke? Dette spørsmål har vært grundig

11 Huges brev nr. 311, 13. sept. 1819 i: Kvamen, *Brev frå Hans Nielsen Hauge II, 1805–1814* (Oslo: Lutherstiftelsens forlag, 1972), 272.

12 Mario S. de Pillis, «Cleng Peerson and the Communitarian Background of Norwegian Immigration» i: *Norwegian-American Studies* 21 (1962), 136–157. Jf. Alfred Huges romantrilogi om Cleng Persson og de første norske utvandrere, utgitt første gang 1961–1965, senest på Gyldendal i 2015.

13 Huges brev nr. 211, of 4. Nov. 1814 i: Kvamen, *Brev frå Hans Nielsen Hauge II*, 85.

14 Huges brev nr. 224, «Sumaren 1815, til ein (tidlegare) ven» i: Kvamen, *Brev frå Hans Nielsen Hauge II*, 114–119.

drøftet av flere, i forsøket på å forstå beveggrunnene bak denne første organiserte utvandring.

Svein Ivar Langhelle har dokumentert at flere av haugianerne i Skjold og Tysvær gikk over til kvekerlæren rundt 1820, noe han omtaler som en kvekervekkelse.¹⁵ Kvekerne hadde et langt større internasjonalt nettverk enn haugianerne. Den kjente og innflytelsesrike kveker og filantrop, William Allen (1770–1843), ble mentor for sluppefolkets leder, Lars Larsen, og sies også å ha vært «a warm friend to the Haugeans».¹⁶ William Allen var en uttalt kommunitarist og tidligere samarbeidspartner av omtalte Robert Owen, som kjøpte Harmony av Rapp. Vi kan særlig legge merke til at William Allen og Stephen Grellet, en kveker-misjonær som hadde bodd i Amerika, besøkte Stavanger i 1818 og styrket kvekerforsamlingen der.

Cleng Peerson var selv ikke kveker, men han hadde sine drømmer om en norsk koloni, mer i stil med et utopisk fredsrike slik vi finner blant svenske utvandrere, eller det nye Sion, som mormonerne søkte.¹⁷

Hvorfor valgte haugianere emigrasjon?

Det finnes mange og sammensatte årsaker til at mennesker velger det oppbrudd som en emigrasjon innebærer. Man kan si at beveggrunnene finnes både i det man vil forlate og i det man vil oppnå under nye forhold. Man snakker gjerne om «pull and push-factors» for utvandring. Forfølgelsen var en «push-factor», men langt sterkere var «pull-factors» som forlokkelsen om det egalitære samfunn, full religionsfrihet og bedre materielle kår.

Haugianernes kristendomsform har oppbruddet i seg, som en konsekvens av den pietistiske vekkelsen. Unge mennesker ble av Hauge oppfordret til å bryte opp, reise ut, starte bedrifter, skaffe seg en likesinnet ektefelle som ofte var plukket ut av Hauge selv, og danne et nytt vennesamfunn i en bygd eller by. Det utviklet seg en sosial mobilitet som ble en viktig forutsetning for utvandringen. Dersom vi tenker gjennom hva som krevdes, mentalt og praktisk, for å bryte opp og reise til Amerika, forstår vi at dette jevnt over var ressurssterke mennesker med evne til å bryte tradisjonelle mønstre og til å gå nye veier. Denne tidlige vekkelseskristendommen hørte fremtiden til og var startskuddet for det som skulle bli det personlige, religiøse valget og ansvaret for eget liv og egen fremtid, både her og hist. Vi kan snakke om en tidlig modernisering, både personlig, sosialt og økonomisk, kort og godt en mental moderniseringsprosess knyttet til Hauge-vekkelsen. De sosiale relasjonene ble løftet ut av det tradisjonelle,

15 Svein Ivar Langhelle, «Nytt lys på den tidlige utvandringa» i: *Dissentere og emigrasjon* (Oslo: Norges Frikirkeråd, 2001), 19–21.

16 De Pillis, «Cleng Peerson and the Communitarian Background», 143–144.

17 Vidar L. Haanes, «In search of the New Jerusalem: Millennial Hopes and Scandinavian Immigrants to America» i: *Tracing the Jerusalem Code III*, redigert av Ragnhild J. Zorgati og Anna Bohlin (Berlin: De Gruyter, 2021), 187–209.

stedfaste standssamfunnet og ble reorganisert og knyttet til vennsamfunnet, som ikke lenger var stedfast. Som en følge av Hauge-vekkelsen ble den tidligere tradisjonsorienterte moral og ytre makt internalisert i den enkelte, med påfølgende driftskontroll, selvdisciplin og individualisering. Dette ble ytterligere styrket gjennom påvirkning fra kvekerne (vennesamfunn, ikke-institusjonalisert gudsforhold) og deres store internasjonale nettverk.

Haugianere tar ansvar for sine egne

I 1840 var det fremdeles bare rundt 1000 norske innvandrere i Amerika. Går vi frem til 1860 var det 55 000 nordmenn i Midtvesten og rundt 1000 fordelt på andre stater. I 1870 var antallet passert 150 000, og etter århundreskiftet var det mer enn 1 million norskættede i Amerika. Rivalisering blant de ulike immigrantgrupper førte til en bevisstgjøring på egen identitet, og er vel viktigste årsak til at man var opptatt av den etniske bakgrunn, den norske arv og dermed den lutherske konfesjon. Likevel er det påtakelig hvor lite ansvar norske myndigheter kjente for de utvandrede landsmenn i denne tidlige fasen.¹⁸ Først fra midten av 1840-tallet møter vi en håndfull prester som reiste ut for å gi utvandrerne kirkelig betjening og åndelig hjelp. De var teologisk og embetsmessig konservative og kom fra markante norske embetslekter. Inntil da var det i første rekke motstanderne av embetsmennene og statskirken som ivaretok de religiøse behov blant nybyggerne.

Hjemme i Norge tok haugianerne ansvar for hverandre, formante hverandre og sørget for å få utgitt og distribuert kristelig litteratur. De ledende haugianere hadde et spesielt ansvar og fortsatte Hauges praksis med å oppfordre unge mennesker til å etablere seg på nye steder for slik å utvikle vennsamfunnet. Mange sentrale haugianere kjente også et ansvar for Amerika-farerne og deres åndelige ve og vel. I 1836 dro emigrantskipet *Den Norske Klippe* over fra Stavanger og året etter briggen *Enigheden* med blant annet fire haugianerpredikanter og en lærer om bord. De kjente haugianske lederne i Stavanger, John Haugvaldstad og Peder Ramsland (Alexander Kiellands svigerfar), kjøpte seg til og med en brigg, *Haabet*, som i 1843 fraktet 69 emigranter til New York.

Den haugianske læreren Ole Olson Hetletvedt (1797–1853), også han fra Tysvær, fulgte med sluppefolket i 1825 og underviste barna ombord. Han hadde med seg Hauges skrifter til Amerika og regnes som den første haugianske predikanten der. Han stod i tjenesten frem til sin død i 1849. Den norsk-amerikanske predikanten Ole J. Hatlestad (1836–1899), som senere ble prest og formann i Augustana-synoden,

18 Vidar L. Haanes, «Pastors for the Congregation» i: *Crossings: Norwegian-American Lutheranism as a Transatlantic Tradition*, redigert av Todd W. Nichol (Northfield: Norwegian-American Historical Association, 2003), 93–118.

skriver at Hetletvedt var den første i Fox River som samlet folket om Guds ord.¹⁹ Fox River, Illinois, var det første norske permanente settlementet i Midtvesten. Senere reiste Hetletvedt rundt som bibelbud for *American Bible Society*.²⁰ Hatlestad nevner en hel rekke haugianske predikanter i Amerika, som Even Heg, Cleng Skaar, Aslak Aae, Peder Asbjørnsen Mehus, John Brakestad og Bjørn Hatlestad.²¹ Rasmus Andersen, som skrev *Den evangelisk-lutherske kirkes historie i Amerika*, nevner i alt sytten haugianske predikanter i perioden 1825–40.²²

Haugianske predikanter blir mormonere

Gudmund Haugaas var en annen av haugianerne fra Tysvær blant sluppefolket i 1825. Han var evnerik og belest og fungerte både som predikant og lege i Cleng Peersons Kendall. Noen år senere dro Haugaas og mange av de norske i Kendall videre til Illinois, og i 1834 ble settlementet Fox River grunnlagt. Der grunnla han en mormonsk menighet. Fox River lå ikke langt fra Nauvoo, byen Joseph Smith og hans nyetablerte *Church of Jesus Christ of Latter Day Saints* hadde slått seg ned i etter at de måtte rømme fra myndighetene i Missouri. Vanligvis ble kirken omtalt som «Mormonsamfundet». En av Smiths «eldstebrødre», George P. Dykes, drev vellykket misjonsvirksomhet blant nordmennene.²³ Haugaas hadde tungetalens nådegave, steg raskt i gradene og ble yppersteprest. Mange av de norske fulgte ham i tiden som kom, og de som før hadde reist rundt som haugianske lekpredikanter, reiste nå rundt blant innvanderne som mormonmisjonærer, holdt oppbyggeser og døpte til Jesu Kristi Kirke av de siste dagers hellige. Det var tungt for haugianeren Hetletvedt å stå alene med ansvaret, og han skrev hjem til Norge og forklarte situasjonen. De manglet jo prest og hadde ingen andre enn ham selv til å ta seg av forkynnelse og undervisning.

I 1835 dro tysværingen Knud Slogvig hjem til Norge for å rekruttere og la ut om den nye verdens herlighet. Amerikafeberen begynte å bre seg. En rekke norske settlementer i Amerika kalte lekpredikanter i Norge direkte til prestatjeneste. Haugianerne i Indian Creek (Leland, Illinois) kalte den haugianske lærer og lekpredikant Jørgen Pedersen til å forkynne og forvalte sakramentene. Men så gikk også Pedersen over til mormonerne. I 1837 kom nok en haugiansk lekpredikant til området, Ole Olsen Heier. Han ble tilbudt kallet etter Pedersen. De første årene advarte han sterkt mot

19 O. J. Hatlestad, *Historiske Meddelelser om Den norske Augustana-Synode samt nogle Oplysninger om andre Samfund i Amerika* (Decorah: Decorah-Postens Bogtrykkeri, 1887), 23.

20 O. M. Norlie, *History of the Norwegian People in America* (Minneapolis: Augsburg, 1925), 193.

21 Hatlestad, *Historiske Meddelelser om Den norske Augustana-Synode*, 24–25.

22 Rasmus Andersen, *Den Evangelisk-Lutherske Kirkes Historie i Amerika* (Decorah: Decorah-Postens Bogtrykkeri, 1889).

23 Haanes, «In search of the New Jerusalem», 204–206.

mormonernes vranglære, men så ble han også medlem, dernest eldstebror og til og med yppersteprest. Han avsluttet karrieren som baptistpastor.²⁴

Det Norge som haugianerne forlot var et enhetssamfunn i en luthersk stat. Det fantes knapt religiøst mangfold, da med unntak av nettopp den lille gruppen kvekere vi allerede har omtalt. Når de norske slo seg ned i Amerika, møtte de en nesten total frihet, både politisk og religiøs. Det var ikke lenger ytre reguleringer av religiøs tilhørighet. De fleste små og store kirkesamfunn var representert, i tillegg til den amerikanske urbefolkningen og afroamerikanske slaver.

Hvorfor ble så mange norske utvandrere, ja til og med haugianske predikanter mormonere? En forklaring kan være mormonernes vektlegging av Amerika som oppfyllelsen av emigrantenes egentlige drivkraft: å finne det lovede land. Mange utvandrere hadde store drømmer, men ble innhentet av nybyggerlivets harde realiteter. Mormonismen kunne tilby en oppfyllelse av både religiøse og pekuniære lengsler, en gudsstat og et Jerusalem midt i Amerika. Dessuten hadde mormonerne relativt mange embets titler til bruk for de menn som ønsket å bidra. De fleste haugianske predikanter var uten utdanning eller hadde vært lærere uten mulighet til å oppnå embeter og titler hjemme i Norge. Mormonismen kunne betraktes som en kontekstualisering av kristendommen på amerikansk jord.

På tross av lekkasjen til mormonerne sto haugianismen sterkt i Fox River og omtales også som «the Stavanger element».²⁵ Dette viser tilbake til de tidlige utvandrerne med bakgrunn i Stavanger og Ryfylke. Men det skal påpekes at det også var en betydelig utvandring av haugianere fra Drammen, Lier-bygdene og Numedal. Hans Nielsen Hauge besøkte Lier allerede i 1797, der det ble vekkelse i Eiker og Bragernes. Etter vekkelsen i Numedal overtalte Hauge lensmann Tollef Olsen Bache (1770–1848) til å starte som kjøpmann i Drammen. Hans sønn, Søren Bache (1814–1890), utvandret i 1839 sammen med Johannes Johannesen (1826–1902) fra Drammen. De ankom Muskego i Wisconsin sammen med den vidgjetne haugianske predikanten Elling Eielsen (1804–1883). De sendte snart bud etter haugianeren Even Heg (1789–1850) i Drammen, som ankom året etter. Låven til Even Heg i Muskego ble det første norske forsamlingshuset i Amerika. Her holdt man oppbyggelser og nattverdsamlinger, og barna ble døpt av Even Heg.²⁶

Haugianerne og slaveriet

Kan man blant haugianerne i Amerika finne politiske holdninger og kulturelle og samfunnsmessige preferanser som gjenspeiler den politiske rollen de spilte i Norge?

24 Hatlestad, *Historiske Meddelelser om Den norske Augustana-Synode*, 24.

25 Theodore C. Blegen, *Norwegian Migration to America 1825–1860* (Northfield: The Norwegian-American Historical Association, 1931), 259.

26 Magne J. Rohne, *Norwegian American Lutheranism up to 1872* (New York: The Macmillan Company, 1926), 47–48.

Den norsk-amerikanske forfatteren Waldemar Ager gav i 1916 ut en bok med livsskildringer og diverse historiske dokumenter om Even Hogs sønn, Hans C. Heg (1829–1863). Han var elleve år da familien ankom Amerika og ble brigadegeneral under borgerkrigen. Ager skriver:

Even Heg var en av de ledende Normænd i Settlementet og til hans Hjem fandt alle Fremmede Vei. Even Hogs bekjendte Lade, hvor saa mange Tilreisende fandt Husly, og Søren Bakkes og J. Johannesens Butik i Indianerhaugen maatte vistnok regnes Norsk-Amerikanernes Hovedstad og Kulturcentrum i 40-Aarene. Her samledes Intelligentsen. At en opvakt Gut som Hans Heg her maatte vokse op til en typisk Bindestregs-Amerikaner i Ordets allerbedste Forstand, siger sig selv.²⁷

Det er en interessant nyanseforskjell mellom Agers beskrivelse av Even Hogs låve som kultursenter og samlingssted for «intelligentsen» og alle de kirkehistoriske fremstillingene som omtaler den samme låven som kirke og forsamlingshus for haugianerne.

Hans Heg kom i fokus etter at statuen av ham som sto utenfor rådhuset i Madison, Wisconsin, ble kastet i elva av demonstranter i forbindelse med drapet på George Floyd den 25. mai 2020.²⁸ Som brigadegeneral ledet Heg brigaden som det 15. (norske) regiment var en del av. Han døde i et slag i 1863 i kamp mot Sørstatene. Både Heg og hans (norske) menn var særlig motivert av å kjempe mot slaveriet. Det er således en ironisk misforståelse at man i 2020 veltet en statue av en slaverimotstander. En kopi av Madison-statuen ble i 1925 reist i Lierbyen, Hogs fødested. To sønner av Ole Hettletvedt, den første haugianske predikanten i Amerika, deltok også i borgerkrigen. Den eldste, Porter Olson, ledet det 36. Illinois regiment, med grad som oberstløytnant.²⁹ I denne sammenheng er det av betydning at sønnene til Even Heg og Ole Hettletvedt, i likhet med svært mange av de norske med haugiansk bakgrunn som deltok i borgerkrigen på Nordstatenes side, gjorde det ut fra overbevisning om alle menneskers likeverd og rettigheter, uavhengig av hudfarge. Hans Nielsen Hauges kamp for lekfolkets og bøndenes myndighet og frihet til å bryte de privilegertes religiøse og økonomiske monopoler preget haugianernes holdninger i den nye verden.

Mange norske innvandrere støttet Sørstatene og slaveriet under borgerkrigen. Disse hadde gjerne forankring i Den norske synodens og Missouri-synodens luthersk-

27 Waldemar Ager, *Oberst Heg og hans Gutter* (Eau Claire: Fremad, 1916), 246.

28 Ingeborg Senneset, «Norskamerikaneren kjempet mot slaveriet» i: *Aftenposten*, 24. juni 2020.

29 Theodore C. Blegen, *The American Transition* (Northfield: The Norwegian-American Historical Association, 1940), 390.

konfesjonelle ordningsteologi. Haugianerne var derimot avgjorte slaverimotstandere.³⁰ Haugianeren Elling Eielsen stiftet i 1846 det første norske kirkesamfunnet i Amerika, og holdningen til slaveriet ble faktisk nedfelt i kirkekonstitusjonens § 14: «Vi forenede frasiger os aldeles den skræksomme Synd at give vort Bifald til Slavehandelen; men heller bruge al mulig Flid i at bevirke og understøtte dens Modstand, til Negernes Frihed, eftersom Jesus har sagt (Matt 7,12ff.)».³¹

Elling Eielsen – i Hauges fotspor

Den haugianske lekpredikanten Elling Eielsen var smed og snekker og er trolig den av haugianerne som gikk mest i Hauges egne fotspor, bokstavelig talt. I Norge hadde han vandret land og strand rundt med sin stav, holdt oppbyggeser og delte ut kristelig litteratur.³² Så sent som i 1837 ble Eielsen arrestert i Danmark for brudd på Konventikkelplakaten og var siden meget stolt over at den fromme grevinnen av Holsteinborg henvendte seg til prinsesse Caroline for å få ham løslatt: «Snart den ene Stund sat jeg hos Misdædere; og den anden Stund sat jeg hos Grevinden.»³³

Den haugianske emissæren H. J. Myhrebøe (1808–1898) utgav i 1882 *En Lægmands Betragtninger*, som er en personlig beskrivelse av Hauge-vekkelsen og inneholder biografier over en rekke haugianere. Han skriver om Eielsen at han var «fyrig og rastløs» og uvillig til å bøye seg under de haugianske eldste: «Jeg har ingen Tid til at tale med Eder; hei, jeg skal sætte ild paa hele Landet.» Han skal da ofte ha sagt at han ikke hadde «mer rom i disse lande», og at han derfor ville reise over til Amerika.³⁴

Eielsen dro til Amerika, som omtalt, sammen med Søren Bache. Den 4. september 1839 kom de frem til New York, og Eielsen skriver hjem at han om kvelden tok seg en tur for å undersøke bylivet i New York, men til sin glede verken fant spill, drikk eller dans.³⁵ Han skulle til Fox River, der det allerede bodde 5–600 nordmenn. Det var nok å ta fatt i for Eielsen. Blant de norske fantes det fem år etter ankomsten både

30 Finn Wiig Sjursen, *Den haugianske periode (IV). Haugianismen i Amerika* (Bergen: NLA-Forlaget, 1997), 87–92. Jf. Brynjar Haraldsø, *Slaveridebatten i den norske synode* (Oslo: Solum forlag, 1988).

31 Olaus Nielsen i *Kirkelig Tidende* 12, juni 1851. Jf. Rohne, *Norwegian American Lutheranism up to 1872*, 109.

32 Eielsens stav ble overlevert som var den Elias kappe, fra Eielsen til Ole E. Hofstad, videre til Mathias J. Aus, så til O.M. Norlie, som gav den til museet ved Luther College, som «the greatest depository of Norwegian articles in America». Norlie, *History of the Norwegian People in America*, 194–195.

33 Eielsen beskriver fengslingen i et brev til venner i Bergen i 1837, gjengitt i *Sambåndets julehefte*, Bergen 1949, 20–22.

34 H. J. Myhrebøe, *En Lægmands Betragtninger over de mest fremtrædende religiøse Bevægelser i vort Land i de sidste firsindstyve Aar* (Horten: Udgiverens Forlag, 1882), 46.

35 Olav Golf, *Red Wing Seminarium. Et haugiansk skoletiltak I Amerika. Forhistorie og pionertid frem til 1885* (Pedagogisk forskningsinstitutt: Universitetet i Oslo, 1994), 68.

kvekere, baptister, presbyterianere, metodister, lutheranere, mormonere og fritenkere. I 1841 dro Eielsen til New York for å få trykt opp Luthers lille katekisme. Han fikk den til og med oversatt til engelsk, da de norske ønsket at skolebarna skulle lære seg språket. Året etter dro han igjen til New York og fikk trykt opp Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* med et utdrag av *Confessio Augustana*. I troens saker gjaldt det å overlevere arven fra fedrene uforandret. Eielsens egen utgave av Pontoppidans forklaring hadde gotiske typer. Det kunne man ikke skaffe i New York, så han fikk dem da trykt i Philadelphia, der det fantes tyske boktrykkere. Trykkingen tok så lang tid at vinteren kom og Lake Erie-kanalen frøs til. Eielsen måtte følgelig gå til fots fra New York til Fox River i Illinois med stav i hånd og ryggsekken fullastet med Pontoppidan.³⁶

Eielsen som haugiansk prest og kirkeleder

I Norge hadde haugianske lekpredikanter holdt oppbyggelser og delt ut kristelige skrifter, men det var prestene som stod for dåp og konfirmasjon, vigsel og begravelse. I 1843 kom Claus L. Clausen (1820–1892) til Amerika. Han var dansk og hadde ingen formell teologisk utdannelse. Ved et besøk i Norge var han blitt kjent med presten W.A. Wexels og haugianeren Tollef Bache. Wexels satt i misjonskomiteen i Christiania og tilbød Clausen å bli med misjonspresten Hans P.S. Schreuder til Sør-Afrika som hans medhjelper. Haugianeren Tollef Bache foreslo på sin side at Clausen skulle dra til Muskego, Wisconsin, der hans sønn Søren Bache hadde søkt etter en religionslærer for innvandrerbarna. Clausen valgte Amerika og ble samme år ordinert av den høykirkelige tyske pastor L.F.E. Krause til prest for de norske haugianere i Muskego.³⁷

Elling Eielsen og Clausen møttes i Amerika sommeren 1843. Da Eielsen forsto at Clausen skulle søke ordinasjon avviste han ethvert samarbeid. Han mente at ordinasjon bare var et påskudd for å kunne iføre seg geistlig pomp og prakt og innføre gammel overtro. Litt underlig er det derfor at Eielsen selv kort tid etter lot seg ordinere. Den mangeårige formann i Den norske synode, Herman Amberg Preus, forteller at Eielsen etter eget utsagn ble ordinert i 1844 i Chicago av en pastor Hoffmann i Missourisynoden, som ble regnet som den mest høykirkelige og luthersk-ortodokse.³⁸ Det ble selvsagt strid om Eielsens ordinasjon, at en haugiansk lekpredikant lot seg ordinere av en høykirkelig Missouri-prest. Når man spurte hvem som hadde foretatt eksaminasjon av ham før ordinasjonen, og hvilken menighet som hadde kalt ham, svarte han at hans «bispeeksamen» ble utført av ingen ringere enn Den Hellige Ånd,

36 Golf, *Red Wing Seminarium*, 69.

37 E. Clifford Nelson & Eugene L. Fevold, *The Lutheran Church among the Norwegian-Americans Vol. I* (Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1960), 82.

38 Herman Amberg Preus, *Syv Foredrag over de kirkelige Forholde blant de Norske i Amerika* (Christiania: Jac. Dybwad, 1867), 83.

under motgang, nød, hunger etc.³⁹ Eielsens status ble således endret fra lekpredikant til kirkeleder og omreisende pastor.

Elling Eielsen var den første nordmann som ble ordinert i Amerika, og som allerede omtalt var det første norske kirkesamfunnet som ble stiftet blant norsk-amerikanerne i prinsippet haugiansk. Dette krevde nødvendigvis visse ordninger, og i 1846 ble Eielsens kirkesamfunn formalisert som synode med en egen konstitusjon. Denne første synoden ble kalt Eielsen-synoden eller Ellings synode, men het formelt *Den evangelisk lutherske kirke i Nord Amerika*. Det er karakteristisk for de norske kirkedannelsene i Amerika, hva Norlie skriver: «Det var Elling Eielsen som var far til dette samfund. Vi hadde den gang kun tre prester i Amerika, men selvfølgelig ble de andre to ikke med Eielsen i hans samfund.»⁴⁰

En slem trykkfeil?

Eielsens to første medarbeidere, Ole Andrewson og Paul Anderson, brøt med ham allerede i 1849. Det ryktes straks blant Hauges venner i Norge at det var oppstått strid, og de sendte Gudmund Strand og Gaute Stene over til Amerika for å undersøke tilstanden blant de stridende parter. Hva var det som hadde skjedd? Det er faktisk ikke så godt å si, da det første skriftlige referat vi har fra synodens virksomhet fra Eielsen ankom i 1839, er en 12-siders rapport fra 1854.⁴¹ Men det synes opplagt at dannelsen av et haugiansk kirkesamfunn med Eielsen som kirkepresident førte til problemer av mer personlig karakter. Eielsens påståtte stahet og egenrådighet, som jo kan være nyttige egenskaper når man skal vandre land og strand rundt som lekpredikant, ikke er like gode egenskaper når man skal være kirkeleder. Etter at Andrewson og Anderson forlot ham, ble Eielsen temmelig alene om ansvaret. I sin bok dokumenterer emissær Myhrebøe den store ambivalensen både i Norge og Amerika i synet på Eielsen. Han skriver: «Som bekjendt stiftede han (Hauges Synode), der især bestod af ældre Kristne, der var udvandret.» Han fortsetter: «Hans Stivsind og Egenraadighed førte ham desværre paa Afveie, og han traadte ud af dette Kirkesamfund og stiftede et andet der bærer hans Navn og som kun er lidet Talrigt. Medens han i tidligere Dage, som sagt førte sand Lære, har han i de sidste ti–tyve Aar fjernet sig i flere Punkter fra den lutherske Kirkes Bekjendelse.»⁴²

39 S. Sondresen, «Norsk-Amerikanerne» i: *Bibliotheca Norvegiæ Sacra* XV (Bergen: Lunde forlag, 1938), 37.

40 O.M. Norlie, *Den Forenede Norsk Lutherske Kirke i Amerika* (Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1914), 9.

41 J. Magnus Rohne, «Report of the annual meeting of the Haugean Churches held at Lisbon, Illinois, in June, 1854» i: *NAHA-Studies and Records* Vol IV (1929), 15–42.

42 Myhrebøe, *En Lægmands Betragtninger*, 48.

Det gir unektelig et helt nytt perspektiv på trykkfeil og korrektur å lese Myhreboes notis «Til Læseren» på innsiden av bokens siste omslagsside:

Da jeg paa Grund af Alderdomssvagthed og Fraværelse fra Trykkeriet ikke selv har kundet læse Korrektur, er der indløbet en slem Trykfeil. De syv sidste Linjer i Stykket om Elling Eielsen bedes rettet, saa de kommer til at lyde saaledes: «Senere traadte han ud af dette Kirkesamfund og stiftede et andet, der bærer hans Navn. Herren velsigne og bevare den gamle graahaarede Stridsmand i Troen, Haabet og Kjærligheden indtil Enden!»⁴³

I 1850 utvandret Peter A. Rasmussen (1829–1898), sønn av en ledende haugianer i Stavanger. Han hadde fått kall til å bli religionslærer for barna i Rock Prairie, i Clausens menighet i Wisconsin. Men på veien traff han Eielsen, som fikk vervet ham til seg. Rasmussen ble da Eielsens sekretær og høyre hånd, men det tok ikke lang tid før han gikk trett. Eielsen synes å ha kommet på kant med de fleste yngre medarbeidere som truet hans posisjon som leder. Det finnes både negative og positive beskrivelser av Eielsen. Det er vanskelig å se et system i disse skildringene, for mange bønder og lavkirkelige var kritiske, mens det fantes nordmenn med bakgrunn i embetsstanden som satte stor pris på Eielsen. Vi har et brev fra tidligere redaktør i *Christianssandsposten*, Johan R. Reiersen i Iowa City, som skrev til venner i Norge i januar 1844:

Jeg reiste til Milwaukee, og tok derfra en Fodtour ned til det største norske Settlementet i America, 20 mile syd for Milwaukee, kaldet Muskego, hvor der omtrent findes 2000 Indbyggere af Nordmænd. Bache, Johannesen, Even Heg og Helgesen fra Drammen, foruden flere av de fornuftigste bønder, aflagde jeg besøg i den ugestid jeg her opholdt mig. En seminarist Clausen var valgt til præst, og indsat av en tydsk prælat i en tilstødende coloni. Elling Eielsen, der har ageret som Præst og reist omkring i denne Egenskab til de fleste norske Settlementer, boer her, hvor han har giftet sig; men formedelst flere mistænkelige Træk i sin Adfærd har han tabt de flestes Tillid, og hans Parti er kun ubetydelig, og aftager daglig.⁴⁴

Vi har også bevart et brev fra Elise Wærenskiold i Texas. Hun var datter av sogneprest til Holt, Nicolai Sejersløv Tvede, som var nær venn av Jacob Aall på Næs Jernverk. Hun ble gift med hvalfangeren og indremisjonsmannen Sven Foyn, men lot seg skille fra ham i all vennskapelighet og dro på egen hånd til Amerika i 1847. Der giftet hun seg med J. M. C. Wærenskiold. Hun tilhørte altså både en embetsmessig og økonomisk overklasse. Hun skriver:

43 Myhreboe, *En Lægmands Betragtninger*, siste omslagsside.

44 Theodore C. Blegen, *Amerikabrev* (Oslo: Aschehoug, 1958), 112.

Jeg formoder at Vilhelm har fortalt at Otto og Niels gaae i Søndagsskole, hvor de lære katekismus og Bibelhistorie. Den skole er bare moro, sagde Niels den første gang han havde været der. Den var meget nødvendig her, da mange Børn voxede op i den største uvidenhed om Religionens Lærdomme. Det var Præsten Eielsen, der har besøkt os i Vinter, som fik den i Gang. I have maaske hørt ham omtales, og neppe med Roes, da han er en Haugianer, som i Wisconsin er bleven ordineret til Præst; men det er en dygtig Mand, utrættelig til at virke, og uegennyttig. Han gjør ikke Religionen til en pengesag og viser ikke heller ved sin Opførsel, at han anseer sig for fornemmere end Andre, som vor forrige Præst gjorde.⁴⁵

Elise Wærenskiolds begeistring for Eielsen kan også skyldes hennes sterke engasjement for slaverimotstanden, avholdsarbeidet og kvinners rettigheter, saker som var viktige også for haugianerne.

Den norske synode og haugianerne

Den første norske statskirkepresten som reiste til Amerika, var J.W.C. Dietrichson (1815–1883). Etter ankomsten i 1844 kom Dietrichson raskt i et motsetningsforhold til Eielsen. Det virket provoserende for mange haugianere at en embetsaristokratisk statskirkeprest kom over for å gjenopprette den kirkelige orden. Dietrichson ville innføre Kirkeritualet av 1685 aldeles uforandret, uforminsket, ublandet og uforfalsket, som forordet av 1688 krever. Dietrichsons fortjeneste var at han som den første statskirkeprest organiserte menigheter i Amerika av den type man var vant til fra Norge.⁴⁶ Han arbeidet også iherdig for å overtale flere teologiske kandidater i Norge til å bli prester i Amerika. Dietrichson la fundamentet for et norsk kirkesamfunn i Amerika med forbindelser til statskirken, men han reiste tilbake til Norge i 1850. Året etter etablerte pastor Clausen og to nyankomne prester *Den norsk evangelisk-lutherske kirke i Amerika*, som etter strid om Clausens teologi og grundtvigianske elementer i konstitusjonen, i 1853 førte til en rekonstituering og navnebytte til *Synoden for den norsk evangelisk lutherske kirke i Amerika*, omtalt som «Den norske synode».

Karakteristisk nok var det tre haugianere, Søren Bache, J.D. Reymert og Even Heg, som etablerte den første norske avisen i Amerika, *Nordlyset*. Den tidligere omtalte haugianer O.J. Hatlestad overtok trykkpressen i 1849 og fortsatte å utgi avisen under navnet *Demokraten*. Fra 1851–1853 utgav Hatlestad dessuten *Den Norske Lutherske Kirketidende* (Racine, Wisconsin), som han brukte til å polemisere mot de norske synode-prestene. Han appellerte til haugianerne om å ta hensyn til sin sjels evige frelse. På Amerikas frie jord trengte de ikke lenger slå øynene ned for presten. Han spurte hvorfor de fortsatt ville følge i hælene på verdsligsinnede, oppblåste, stolte,

45 Blegen, *Amerikabrev*, 314.

46 Haanes, «Pastors for the Congregation», 101–105.

hovmodige, late og gjerrige norske statskirkeprester. «Sandelig – de bryr seg intet om eders Sjæle og eders Ætlinges bedste.»⁴⁷

I 1853 ble den samme Hatlestad selv kalt til pastor, og som de fleste haugianere i Amerika ble han med tiden atskillig mer kirkelig. Mot slutten av sitt liv skrev han sine *Historiske Meddelelser om Den lutherske Kirke i Amerika*. Her forsvarer han lekmannsprekenen med at dette ikke var noe nytt og merkverdig man hadde begynt med i Amerika. Det hadde man lært hjemme av Hans Nielsen Hauge, som drev sin virksomhet dels ved samtaler med den enkelte, dels ved skrifter, dels ved oppbyggelsesmøter i større eller mindre forsamlinger. Lekmannsvirksomheten i Amerika var berettiget i tiden før norsk-lutherske prester begynte å forkynne Guds ord blant norsk-amerikanerne. Det var stor åndelig nød, og lekpredikantene ville ha begått synd om de hadde forsømt forkynnelsen, hevdet han.⁴⁸ Selv om det i 1850-årene kom en del prester fra Norge, økte antallet emigranter langt raskere enn det man kunne betjene. På tross av at mange utvandrere egentlig var lavkirkelige, ønsket de en ordnet tjeneste med ord og sakrament. Lekpredikantene kunne ikke erstatte presten i alt, selv om han nok ble foretrukket som oppbyggelsesleder. «Ikke få fra Norge var pietister og disipler av Hans Nielsen Hauge», skriver professor i historie ved University of Minnesota, Theodor C. Blegen i sin samling *Amerikabrev*. «De kom fra et land med statskirke – der de nå brøt jord, manglet de gudshus i den religionsfrie villmarkens sektevirvar. De lengtet etter fasthet og trøst og ønsket seg organisert, egen gudstjeneste.»⁴⁹ Også andre historikere fremhever at det blant haugianerne var et ønske om geistlig betjening og gudstjenester.⁵⁰

Hvordan forholdt så prestene i Den norske synode seg til haugianerne og arven fra Hans Nielsen Hauge? De var nok kritiske til Eielsen og alt det de oppfattet som «svermerisk» lekmannsvirksomhet. Men etter at den embetsbevisste J.W.C. Dietrichson hadde reist tilbake til Norge, drev synodeprestene stort sett menighetsarbeidet ut fra professor Gisle Johnsons prinsipper. De mente at lekmannsarbeidet var viktig, at lekmannsprekenen var nødvendig som et nødsprinsipp, og at alle troende hadde rett og plikt til å oppbygge hverandre gjensidig, med bønn, bibellesning og formaninger. Eielsen fortsatte likevel sin kompromissløse men ofte ensomme kamp mot alt som minnet om statskirken i Norge og i 1859 var det en rekke haugianere som vurderte å bryte med Eielsen-synoden. I 1862 gikk Eielsens sekretær, P.A. Rasmussen, inn i Den norske synode sammen med tre andre haugianske prester. Formannen i Den norske synode, Adolph Carl (A.C.) Preus (1814–1878), uttrykte forståelse for haugianernes virksomhet på Hauges tid, ettersom prestene den gang for det meste hadde vært «vantro og fordervede», og at de få som kunne betraktes som troende, nesten

47 *Den Norske Luthersk Kirketidende* (Racine, Wisconsin), 23/2 1852.

48 Hatlestad, *Historiske Meddelelser om Den norske Augustana-Synode*, 26–31.

49 Blegen, *Amerikabrev*, 5.

50 Rohne, *Norwegian American Lutheranism*, 55.

uten unntak var «nedsjunkne i pietistisk føleri».⁵¹ Hauge og hans venner var blitt motarbeidet og forfulgt, men lekmannsvekkelsen lot seg ikke stanse, og ved Hauges hjelp fant lekmannsarbeidet i den norske statskirken sin rettmessige plass. At dette nå ble et brennende spørsmål også for norsk-amerikanerne, med sine frie institusjoner, var ikke underlig. Preus visste likevel ikke om et eneste tilfelle der en av synodens prester hadde fått problemer med medlemmer av menigheten eller var blitt anklaget for å nekte noe enkeltmedlem de fulle rettigheter som fulgte med det allmenne prestedømme. De ganger man hadde påtalt misbruk, skrev Preus, var det alltid personer utenfra som hadde tiltatt seg rettigheter i våre menigheter.

En annen av de markante embetsprestene fra Norge, Ulrik Vilhelm Koren (1826–1910) holdt juledag 1853 sin første preken i Washington Prairie, Iowa, en menighet han skulle komme til å tjene i 57 år. I 1877 holdt han et foredrag for synodeprestene om «De kirkelige Partier blandt vort Folk i America».⁵² Også han gav sin fulle støtte til Hans Nielsen Hauge og hevdet uten forbehold at det var Gud som hadde latt sitt vitnesbyrd lyde gjennom ham. Selv om Hauge ville være lutheraner, sa Koren, hadde han knapt forstått radikaliteten i den lutherske nådelære. Til tross for at Hauge benyttet de riktige uttrykk og begreper om «Jesu fortjeneste og troens rettferdighet», så syntes det som om han mente at det var menneskene selv, ved Den Hellige Ånds hjelp, som skulle gjøre seg rettferdige. Dessuten var Hauges sakramentlære utpreget kalvinsk, hevdet Koren. Han oppfattet det som et Guds under at Hauge selv ble bevart fra utskeielser, som syntes så nærliggende – men dette er den velsignelse som følger de oppriktige – og oppriktig var han ganske visst.⁵³

De konservative, lutherske prestene i Den norske synode gav altså haugianerne rett i kritikken av den døde statskirkereligionen og de rasjonalistiske prestene på Hauges tid, fordi de også så svakhetene ved statskirkeordningen og den snevre menighetsforståelsen som preget kirkefolket hjemme i Norge. Koren mente at emigrantene med haugiansk bakgrunn på mange vis hadde en fordel, da de kunne samles med likesinnede til oppbyggelse og bønnemøter like godt i Amerika som i Norge, men i full frihet.

Haugianerne og skolesaken

Haugianerne i Norge var aktive i samfunnsdebatten og i den politiske kultur, de var driftige i næringslivet og i den voksende borgerlige kultur. Men i møte med lærdomskulturen stod de ikke samlet. Ettersom Elling Eielsens innflytelse ble mindre, ble det også debatt blant haugianerne i Amerika hvorvidt de måtte få sin egen høyskole. Den

51 Rohne, *Norwegian American Lutheranism*, 171–172.

52 Ulrik Vilhelm Koren, «De kirkelige Partier blant vort Folk i America (1877)» i: *Samlede Skrifter af Dr. theol. V. Koren II* (Decorah: Lutheran Publishing House Bogtrykkeri, 1911), 108–158.

53 Koren, *De kirkelige Partier*, 113.

ivrigste talsmann for dette var den omtalte P.A. Rasmussen. Eielsen på sin side mente at høyskoler var plantesteder for hovmod og falsk lære. Dette hadde vært oppfatningen blant haugianerne under rasjonalismens tid i Norge.⁵⁴

Mange haugianere i Norge tilpasset seg utviklingen og en kirke hvor prestene ikke lenger var rasjonalister. Flere sønner av haugianere, ja Hauges egen sønn og sønnesønn tok teologisk embetseksamen. Mange haugianere oppmuntret til skoledannelser, lærerskoler, presteskoler, tekniske og merkantile skoler. P.A. Rasmussen representerte denne gruppen. Han tok selv praktisk-teologisk utdanning ved Missouri-synodens luthersk-ortodokse seminar i Fort Wayne fra 1852 til 1854.⁵⁵ Han mente at de som skulle bli prester i haugianske forsamlinger, burde få noe teologisk utdanning. Dette førte i 1855 til Eielsen-synodens første skoleprosjekt, seminaret i Lisbon, Missouri, hvor Rasmussen enstemmig ble valgt til lærer.⁵⁶ Rasmussens skoleinteresse kan også forklares med hans bakgrunn fra Stavanger, hvor han selv hadde opplevd realiseringen av Misjonsskolen i 1843, som hadde vært haugianeren John Haugvaldstads store skolesak. Bruddet mellom Eielsen og Rasmussen førte til at seminaret ble nedlagt etter kun et års drift.

Problemet for haugianerne var at de ønsket skole, og på skolen skulle de ha lærere som kunne undervise, men samtidig skulle dele tro og anskuelse med Hauges venner. Man ville ha lærere som kunne utdanne haugianske prester som sto i en norsk lekmannstradisjon. Det endte med at Eielsen-synoden bestemte seg for å starte en høyskole i Chicago. I 1871 la Eielsen ned grunnsteinen til Hauges College og Eielsens Seminarium. Men på grunn av den sterke uenigheten blant haugianerne var det vanskelig å få finansiert byggingen, og undervisningen kom i grunnen aldri skikkelig i gang.

Hvordan gikk det med haugianismen i Amerika?

I Norge hadde den store vekkelsen i 1850-årene ved prof. Gisle Johnson skapt muligheter for nye relasjoner mellom haugianske lekfolk og universitetsutdannede prester. Men prestevekkelsen i Amerika ble annerledes enn i Norge. Der skjedde fornyelsen av Den norske synode gjennom kontakten med de tyske, konfesjonelle synodene i Missouri og Wisconsin. Den ble en konfesjonell, evangelisk-luthersk fornyelse uten særlig innslag

54 I 1798 ble skolen i Tønsberg omgjort til borgerskole, hvor man underviste i religion og moral og ikke i katekismen. Da Hans Nielsen Hauges bror Mikkel og hans fetter Paul Gundersen dro på prekenferd til Tønsberg i 1799, skrev de: «Det er sandt som Lutherus siger, at de høie Skoler ere de brede Porte til Helvede.» Det var altså høyskolen som fikk skylden for at de to var der «tvende Dage, men fik lidet bekiendt Sandhed». Hans Nielsen Hauge, *Christendommens Lærdoms Grunde, som indeholder om den Striid, Trængsel og Arbeide, som de Christne haver I* (København: P.H. Hoeckes Enke, 1800), 36.

55 Vidar L. Haanes, *Hvad skal da dette blive for prester?* (Trondheim: Tapir, 1998), 202–205.

56 Golf, *Red Wing Seminarium*, 78–92.

av pietisme. Menighetsleddene beholdt likevel tradisjonen fra Norge og holdt sin Pontoppidan i hevd. De med haugiansk bakgrunn leste Hauges skrifter og hadde den opprinnelige ordning på møtene med samme system av eldstebrødre, lesning fra huspostillen, salmesang, bønn og formaning.

Det er krevende å holde oversikten over de mange norske synodene eller kirkesamfunnene i Amerika. Først skjedde det flere nydannelser og senere en rekke splittelser som følge av teologisk strid, før man så rundt 1890 begynte å slå seg sammen igjen. Dette gjaldt også de haugianske synodene.

De fleste av Eielsens støttespillere var urolige for hans fortsatte stridslust og egenrådighet, og i 1875 ble det splittelse i Eielsen-synoden. Eielsen selv ble kastet som formann og behandlet som uønsket i den synode han hadde ledet i 30 år. Han ble forlatt av de fleste venner «blant hvilke han i så mange år hadde hersket uinnskrenket».⁵⁷ Den største gruppen, med 7500 medlemmer fordelt på 59 menigheter og med 24 prester, tok navnet *Hauges norsk-evangelisk-lutherske Synode i Amerika*, eller Hauges Synode. Knappt tusen medlemmer ville beholde den gamle konstitusjon og videreførte Eielsen-synoden. Uansett var haugianerne nå en minoritet blant norsk-amerikanerne. Den norske synode hadde på det tidspunkt rundt 100 000 medlemmer. Etter dannelsen av den nye Hauge-synoden, opphørte gradvis praksisen med omreisende lekpredikanter. Nå ble omsider det haugianske presteseminaret en realitet, og i 1879 innviet man «Undervisnings- og Opdragelsesanstalt for vordende Lærere og Præster» i Red Wing, Minnesota.⁵⁸

På 1880-tallet var det på det meste tretten forskjellige norske, lutherske synoder, men i 1890 samlet tre av dem seg i *Den Forenede Norsk-Lutherske Kirke i Amerika*, som da vokste forbi Den norske Synode.⁵⁹ I 1917 trådte også Hauge-synoden inn i Den forenede kirken. Fortsatt var mange av de tidligere medlemmene av Hauge-synoden organisert i foreninger og husmenigheter. Etter et par år opplevde flere av haugianerne seg tilsidesatt og mente at den nye kirken bare var opptatt av byggeprosjekter, skoler og penger. De løste utfordringen etter samme modell som det lavkirkelige lekfolk i Norge hadde gjort på 1850-tallet. I 1921 ble Hauges lutherske Indremisjonsforbund stiftet på et fellesmøte for de rundt 70 foreningene som fortsatt fantes. Fra Norge deltok tre emissærer.⁶⁰ Dette indremisjonsforbundet var i praksis delt i to, ikke ulikt lekmannsarbeidet i Norge. Den ene fløyen regnet seg som haugiansk, mens den andre

57 Koren, *De kirkelige Partier*, 131.

58 Golf, *Red Wing Seminarium*, 157.

59 I 1914 hadde Den forenede kirken ca. 1500 menigheter, derpå fulgte Den norske synode, med ca. 1000 menigheter, deretter Frikirken og Hauges synode med rundt 360 menigheter hver. «Ellings synode» og Brodersamfunnet hadde rundt 20 menigheter hver. Jf. Norlie, *Den Forenede Norsk Lutherske Kirke*, 5.

60 Nils Olav Østrem, «Den religiøse sida av utvandringshistorie. Lokale døme frå Skjold og Tysvær» i: *Dissentere og emigrasjon* (Oslo: Norges Frikirkeråd, 2001), 88.

sympatiserte med Det norske lutherske Kinamissionsforbund (Misjonssambandet), som da var preget av nyevangeliske strømninger og Rosenius.

Emissæren Lars Espeland i Ølensvåg i Norge, som reiste for Misjonsselskapet og Indremisjonsselskapet, brevvekslet med sambygdingen John T. Wagner (Johannes Tørresson Vågen), som nå var blitt foreningssekretær i Hauges indremisjonsforbund i Amerika. I et brev fra 1924 klager Wagner over at det også i Amerika var så vanskelig å «faa fat på ungdommen som holder paa nu og leker religion». Man merket «et skrekkelig frafald fra de enfoldiges troessandheder», som kom til uttrykk i at livet skulle være en lek; lydighetsbudet ble lagt på hyllen, man trodde dette var frihet, skrev han.⁶¹ Han omtaler også Amerika-ferden til formannen i Det norsk lutherske Indremisjonsselskap, professor O. Hallesby høsten 1923. Hallesby talte mer enn 150 ganger under sitt to måneders besøk. Han ble meget godt mottatt av haugianerne, da han ble regnet som en stor lekmannsvenn, ja «vist den største sjikkelse i Guds rike som Skandinaviens har».⁶²

Selv om Eielsen-synoden og Hauge-synoden ble borte og de haugiansk-inspirerte lekmannsforeningene ble stadig færre, beholdt Hans Nielsen Hauges navn en særlig aura blant norsk-amerikanerne. Han blir omtalt som en samlende skikkelse på linje med de norske nasjonaldiktere, slik professor ved St. Olaf College, Odd Lovoll, skriver:

In an ethnically diverse setting, a competitive spirit among the many ethnic populations were obvious in most cases, and it encouraged the erection of numerous markers of ethnic greatness – to such nationalistic poets as Bjørnstjerne Bjørnson and Henrik Wergeland and to the lay preacher and religious icon of Norwegian American Lutheranism Hans Nielsen Hauge.⁶³

61 Østrem, «Den religiøse sida av utvandringshistorie», 88.

62 Sitert fra Østrem «Den religiøse sida av utvandringshistorie», 88.

63 Odd Lovoll, *The Promise of America* (Northfields: University of Minnesota Press, 1999), 252.